

Jan Lewandowski

Komisja porządkowa chełmska w powstaniu kościuszkowskim

Rocznik Lubelski 13, 81-99

1970

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN LEWANDOWSKI

KOMISJA PORZĄDKOWA CHEŁMSKA W POWSTANIU KOŚCIUSZKOWSKIM

Terenem, który najwcześniej zgłosił swój akces do podpisanego 24 marca 1794 r. w Krakowie *Aktu powstania obywateli, mieszkańców województwa krakowskiego* była ziemia chełmska, stanowiąca resztę pozostałego po pierwszym rozbiórze przy Rzeczypospolitej województwa ruskiego. 6 kwietnia 1794 r. odbył się w Chełmie zjazd okolicznej szlachty i mieszczan, na którym proklamowano *Przystąpienie do aktu powstania narodu obywateli województwa ruskiego, ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego*. Wiadomość o przystąpieniu tej części kraju do powstania i o przyjęciu aktu krakowskiego „we wszystkich szczegółach”, ogłosiła wkrótce komisja porządkowa krakowska¹. Komisja krakowska podała też wiadomość o utworzeniu komisji porządkowej ziemi chełmskiej i powiatu krasnostawskiego. Powstanie (1), skład (2), organizacja (3), a przede wszystkim działalność (4) tego organu władzy powstańczej, jest przedmiotem niniejszego artykułu.

Ziemia chełmska stanowiła w przedrozbiorowych granicach Rzeczypospolitej część województwa ruskiego i składała się z dwóch powiatów: chełmskiego i krasnostawskiego, których łączna powierzchnia wynosiła ok. 180 mil kwadratowych². W czasie pierwszego rozbioru Austria zajęła południową część powiatu krasnostawskiego z miastem Zamościem. W ten sposób ziemia chełmska utraciła całkowicie łączność z województwem ruskim, którego cała pozostała część znalazła się pod panowaniem austriackim i aż do końca Rzeczypospolitej stanowiła odrębną jednostkę administracyjną. Wprawdzie na sejmie grodzieńskim w roku 1793 dokonano zmian administracyjnych, wydzielając z ziemi chełmskiej część powiatu krasnostawskiego, po lewej stronie Wieprza, którą przyłączono do województwa lubelskiego. Z pozostałej części ziemi chełmskiej oraz z ziem parczewskiej i łukowskiej utworzono nowe województwo chełmskie, które odbyło swój, jedyny zresztą, sejmik wyborczy w dniach 21—24 lutego 1794 r. w Chełmie³. Władze powstańcze w praktyce administracyjnej, w odniesieniu do tego terenu, zmian sejmu grodzieńskiego nie uznawały.

¹ *Zbiór wszystkich pism urzędowych od zapisania Aktu Powstania Narodowego i innych do niego się ściągających*. Kraków 1794, s. 114—115.

² A. Prochaska *Z dziejów samorządu ziemi chełmskiej*. „Przegląd Historyczny” 1908, s. 35. W odniesieniu do powiatu chełmskiego używano na ogół wówczas określenia „ziemia chełmska”.

³ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej WAPL), Księgi grodzieńskie chełmskie (dalej Ks. gr. chełm.), sygn. 20041, k. 592—599, Oblata laudum sejmikowego województwa chełmskiego, ziemi łukowskiej i parczewskiej.

W granicach po roku 1772 ziemia chełmska sąsiadowała od zachodu z województwem lubelskim, od północy z województwem brzeskoliteńskim, przy czym granica przekraczała tutaj Bug i w obrębie powiatu chełmskiego znajdował się obszar na wschód od tej rzeki, zwany Poleciem Chełmskim. Od wschodu graniczyła z województwem wołyńskim i wreszcie od południa granica ziemi chełmskiej była zarazem granicą państwową Rzeczypospolitej z Austrią⁴.

Według obliczeń komisji cywilno-wojskowej ziemi chełmskiej liczba dymów na tym obszarze w roku 1790 przedstawiała się następująco⁵:

Rodzaje dymów	Powiat chełmski	Powiat krasnostawski	Ziemia chełmska ogółem
Królewskie	3 954	1 396	5 350
Duchowne	992	231	1 223
Dziedziczne	12 073	3 120	15 193
Razem	17 019	4 747	21 766

Od danych tych w niewielkiej mierze odbiegają obliczenia Rady Najwyższej Narodowej z początków sierpnia 1794 r., która przyjmowała dla powiatu chełmskiego liczbę 18 085, dla powiatu krasnostawskiego — 4 635, razem dla ziemi chełmskiej — 22 720 dymów⁶. Dodać tylko trzeba, chociaż trudno tu o dokładne ustalenia, że zdecydowaną większość stanowiły dymy wiejskie.

Chełm był w tym czasie siedzibą dwóch biskupstw, którym pod względem administracji kościelnej podlegał obszar ziemi chełmskiej; było to rzymskokatolickie biskupstwo chełmsko-lubelskie i greckokatolickie biskupstwo chełmsko-bełskie. O ile to ostatnie posiadało tylko niewielką wieś Pokrówkę w pobliżu Chełma, a stojący na jego czele biskup Porfiry Wazyński znany był z patriotycznej postawy w latach Sejmu Wielkiego⁷, to w odniesieniu do rzymskokatolickiego biskupstwa chełmsko-lubelskiego sprawy te wyglądały zgoła inaczej. Jego zwierzchnik — biskup Wojciech Skarszewski — był jednym z czołowych działaczy targowickich. W ziemi chełmskiej znajdowały się obszerne dobra biskupie, do których należały: „miasteczko Sawin z wsią Kozia Góra, Pawłów z Przysiółkiem, Siedliszcze, klucz kumowski z przyległościami, wieś Pobołowice [oraz] mieszkanie i jurydyki w Krasnymstawie”⁸.

⁴ W. Ćwik, J. Reder *Rozwój administracyjno-terytorialny Ziemi Chełmskiej*. W: *Ziemia Chełmska. Materiały z sesji naukowej historyków odbytej w Chełmie 21 czerwca 1959 r.* Lublin 1961, s. 19—23.

⁵ WAPL, Księgi ziemskie chełmskie (dalej Ks. z. chełm.), Akta komisji cywilno-wojskowej, sygn. 20045, k. 901—902.

⁶ *Akty Powstania Kościuszki* (dalej APK), wydali S. Askenazy i W. Dzwońkowski. Kraków 1918, t. I, s. LVI.

⁷ E. Bańkowski *Ruś chełmska od czasów rozbioru Polski*. Lwów 1887, s. 7.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD) zespół Archiwum Królestwa Polskiego (dalej AKP), sygn. 247, k. 415, Komisja chełmska do Rady Zastępczej Tymczasowej z Krasnegostawu 7 maja 1794 r.

Także inni przywódcy targowiccy posiadali na tym terenie swoje dobra, a więc prawdopodobnie i wpływy. Ksawery Branicki posiadał dziedziczne hrabstwo lubomlskie, na prawym brzegu Bugu, a w rękach Szczęsnego Potockiego, marszałka Targowicy, znajdowało się starostwo opalińskie⁹. W powiecie krasnostawskim leżał ponadto klucz turobiński, stanowiący część dóbr polskich Ordynacji Zamojskiej, które wraz z sąsiednimi, położonymi w województwie lubelskim, kluczami — batorskim, gorajskim, janowskim, krańickim i solskim — obejmowały 4 miasta i 39 wsi¹⁰.

W latach 1790—1792 działała w ziemi chełmskiej komisja cywilno-wojskowa¹¹. 7 lipca 1792 r., po wkroczeniu wojsk rosyjskich, zawieszono w Chełmie konfederację, która zgłosiła swój akces do związku targowickiego. Marszałkiem konfederacji chełmskiej, która przejęła w swoje ręce władzę, został Joachim Wilga. Lata 1792—1794 to okres stacjonowania tutaj znacznych sił rosyjskich. Obecność tych wojsk i szkody przez nie wyrządzone, rabunkowa gospodarka konfederatów i rozprzężenie administracji, spowodowały poważne wyniszczenie gospodarcze tego terenu¹².

1. Wiadomości o przygotowaniach powstańczych na omawianym terenie są bardzo skąpe. Wiadomo jedynie, że działalność konspiracyjną popierali Zamoyscy, wdowa po ekskanclerzu Andrzeju — Konstancja i syn — od 1792 r. ordynat — Aleksander. W Zamościu przebywali często wysłannicy sprzysiężenia, a w końcu 1792 r. przebywał tutaj sam Kościuszko. Konstancja Zamoyska kilkakrotnie wspierała znacznymi sumami przygotowania powstańcze¹³, a akt przystąpienia do insurekcji podpisał m. in. komisarz Ordynacji — Kazimierz Dzierżanowski¹⁴.

Zaczynem powstania na tym terenie było wojsko. Działalność spiskowa rozwijała się w rozlokowanych na Wołyniu i w Lubelskiem oddziałach dywizji wielkopolskiej. Na czele tajnego sprzysiężenia wojskowego w tej dywizji stał ppłk Jan Grochowski¹⁵. Działając z polecenia Kościuszki, Grochowski i pozyskany dla spisku gen. Raczyński, przeprowadzili w początkach kwietnia koncentrację swojej dywizji w Chełmie. Komendę objął Raczyński, a jego zastępcą został Grochowski¹⁶. Zgromadzono tu wówczas ok. 3—4 tys. wojska. Od egzaktora chełmskiego — Tomasz Paschalskiego — komenda wojskowa przejęła na cele powstania

⁹ Tamże, k. 420, Raport z wydziału sprawiedliwości komisji chełmskiej do Rady Najwyższej Narodowej z Chełma 8 czerwca 1794 r.

¹⁰ R. Orłowski *Z dziejów materialnego poparcia powstania kościuszkowskiego w Lubelskiem*. „Rocznik Lubelski” 1967, X, s. 173.

¹¹ Materiały do dziejów ziemi chełmskiej w latach 1790—1792 zawierają, zachowane częściowo, akta komisji cywilno-wojskowej, a następnie konfederacji ziemi chełmskiej, WAPL, Ks. z. chełm., sygn. 20044—20046.

¹² Dane dotyczące szkód wyrządzonych przez wojska rosyjskie, wykazy dostarczonych prowiantów i palety furazów — zobacz: WAPL, Ks. z. chełm., sygn. 20046.

¹³ R. Orłowski *op. cit.*, s. 172.

¹⁴ *Zbiór wszystkich pism...*, s. 115, D. Tarnasiewicz-Brodowska *Z dziejów insurekcji kościuszkowskiej w Ziemi Chełmskiej*. W: *Ziemia Chełmska*, s. 189.

¹⁵ Życiorys Grochowskiego pióra S. Herbsta i J. Pachonńskiego w t. VIII *Polskiego Słownika Biograficznego*.

¹⁶ J. Kermisz *Lublin i Lubelskie w ostatnich latach Rzeczypospolitej*. Lublin 1939, t. I, s. 210—216.

sumę 143 468 złp, pochodzącą z podatku podymnego¹⁷. W okolicy Chełma ścigały też inne polskie oddziały wojskowe, przebijające się zza kordonu rosyjskiego, z terenów Podola, Wołynia i Ukrainy.

Z inicjatywy Grochowskiego i Raczyńskiego doszło 6 kwietnia do wspomnianego już zjazdu szlachty i mieszczan, na którym powołano władzę powstańczą ziemi chełmskiej¹⁸.

2. Komisje porządkowe, w myśl 6 punktu *Aktu powstania*, w systemie władz insurekcyjnych spełniały rolę głównego terenowego organu wykonawczego Naczelnika Siły Zbrojnej Narodowej i Rady Najwyższej. Do nich należała realizacja wszystkich rozporządzeń i rozkazów zawartych w *Akcie powstania*, wychodzących od Naczelnika, Rady Najwyższej Narodowej, czy do czasu jej powołania — Rady Zastępczej Tymczasowej¹⁹.

W początkowym okresie działalności — do końca kwietnia — komisje wzorowały się na poczynaniach, utworzonej 25 marca, komisji porządkowej województwa krakowskiego. Nawiązywano też do tradycji działalności komisji cywilno-wojskowych z lat Sejmu Czteroletniego²⁰. Nowością było tu jednakże wprowadzenie do komisji w znacznej liczbie przedstawicieli miast. Był to rezultat polityki społecznej insurekcji zakładającej zniesienie różnic stanowych między szlachtą a mieszczaństwem i szerokie pozyskanie mieszczan dla powstania²¹.

Ciekawie przedstawia się skład osobowy komisji chełmskiej. Zachowane listy komisarzy porządkowych z okresu od 6 kwietnia do 8 czerwca pozwalają na prześledzenie zarówno zmian personalnych jakie się w tym okresie dokonywały, jak też na określenie pochodzenia społecznego i działalności politycznej poszczególnych komisarzy w latach poprzednich, począwszy od czasów Sejmu Czteroletniego²².

Skład komisji chełmskiej w czasie insurekcji zmieniał się trzykrotnie. Pierwszy komplet stanowili komisarze wybrani na zjeździe chełmskim w dniu 6 kwietnia. Składało go jedenastu przedstawicieli szlachty — Ignacy Rulikowski, Walenty Suchodolski, Batłazar Pągowski, Feliks Wereszczyński, Norbert Pęczkowski, Stanisław Politański, Paweł Bielski, Aleksander Dombrowski, Ignacy Olędzki, Franciszek Zabłocki i Antoni

¹⁷ WAPL, Ks. gr. chełm., sygn. 20041. Oblata kwitu wydanego Tomaszowi Paschalskiemu przez gen. Raczyńskiego w Chełmie 5 kwietnia 1794 r.

¹⁸ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 55, Raport gen. Grochowskiego do RZT z obozu pod Piaskami 1 maja 1794 r. Opublikowany w *Zbiorze wszystkich pism...*, tekst „Przystąpienia” zawiera nazwiska 52 osób podpisanych pod akcesem (17 z powiatu chełmskiego i 35 z powiatu krasnostawskiego). Spośród wybranych wówczas 19 komisarzy porządkowych akces podpisało tylko 4.

¹⁹ Pełne opracowanie systemu władz cywilnych insurekcji zawiera praca W. Bartla *Ustrój władz cywilnych powstania kościuszkowskiego*. Wrocław 1959. Działalność komisji porządkowych omawia A. Wilkoszewski *Komisje porządkowe koronne za powstania kościuszkowskiego*. „Przegląd Historyczny” 1929. Z poszczególnych komisji szerzej opracowano tylko działalność komisji krakowskiej: T. Kuptyński *Kraków podczas powstania kościuszkowskiego*. Kraków 1912.

²⁰ A. Wilkoszewski *op. cit.*, s. 222; W. Bartel *op. cit.*, s. 85.

²¹ W. Bartel *op. cit.*, s. 86.

²² Skład komisji i działalność poszczególnych komisarzy na podstawie: AGAD, AKP, sygn. 253, k. 126—130. Raporty pełnomocnika RNN I. Krzuckiego z Chełma dnia 8 czerwca 1794 r.

Cierniewski; ośmiu przedstawicieli miast królewskich: Chełma — Wojciech Nowicki, Józef Boguchwański, Jan Krebs i Jerzy Platon i Krasnegostawu — Wojciech Lewicki, Walenty Sawicki, Stanisław Orłowski i Antoni Bielawski. Brak danych co do przedinsurekcyjnej działalności trzech komisarzy szlacheckich, natomiast spośród ośmiu pozostałych, siedmiu sprawowało funkcje komisarzy cywilno-wojskowych w komisji chełmskiej w latach 1790—1792. Z kolei w czasie konfederacji targowickiej i sejmu grodzieńskiego sześciu z nich piastowało stanowiska konস্যliarzy. Jeżeli chodzi o ich późniejszą działalność w czasie insurekcji, to spośród jedenastu komisarzy szlacheckich sześciu weszło do nowego, drugiego składu komisji, wybranego w dniu 14 kwietnia „z rekwizycji generał majorów Grochowskiego i Raczyńskiego przez obywateli Ziemi Chełmskiej i Powiatu Krasnostawskiego”, natomiast w trzecim komplecie komisarzy, mianowanym przez Naczelnika, który to komplet rozpoczął swoje urzędowanie 12 maja²³, znalazł się tylko jeden komisarz z pierwszego składu. Z pozostałych — dwóch piastowało stanowiska sędziów kryminalnych w Chełmie, reszta zaś prawdopodobnie nie przejawiała żadnej działalności na rzecz powstania, a jeden z nich wyjechał do Galicji.

↓ Znacznie bardziej czynni przez cały czas trwania powstania okazali się komisarze mieszczańscy, których w pierwszym składzie znalazło się ośmiu. Sześciu z nich piastowało różne urzędy miejskie jeszcze przed Sejmem Wielkim (jeden landwójt, dwaj prezydenci, dwaj radni i jeden ławnik), a w czasie Sejmu Czteroletniego trzech z nich było delegatami do Warszawy a dwóch do Lublina. W czasach Targowicy spośród czterech komisarzy mieszczan chełmskich, tylko jeden pozostał na stanowisku radnego, natomiast w czasie sejmu pozostał na stanowisku radnego, natomiast w czasie sejmu grodzieńskiego nie pełnili oni w mieście żadnych funkcji. Mieszczanie krasnostawscy na ogół zachowali w tym okresie swoje stanowiska. Charakterystyczne, że wszyscy ci komisarze z Chełma i Krasnegostawu znaleźli się w późniejszych władzach powstańczych. W drugim komplecie komisarzy znalazło się trzech mieszczan chełmskich, a w trzecim — dwóch z Chełma i czterech z Krasnegostawu. Dwóch komisarzy miejskich z pierwszego składu znalazło się na liście sędziów sądu kryminalnego ziemi chełmskiej, ustanowionego przez Kościuszkę 3 maja w obozie pod Winiarami²⁴.

14 kwietnia zostali wybrani nowi komisarze, którzy dwa dni później przybrali do swego składu i obrali prezesem komisji księdza Porfirego Skarbka Ważyńskiego, grekokatolickiego biskupa chełmskiego²⁵. Nowy komplet liczył w ten sposób dwudziestu czterech komisarzy — dwudziestu szlacheckich, trzech mieszczanskich i jednego duchownego. Komisarze szlacheccy drugiego kompletu komisji to: Wojciech Poetyło, Onufry Węgliński, Antoni Stamirowski, Józef Nowicki, Walenty Suchodolski, Feliks Wereszczyński, Ignacy Rulikowski, Baltazar Pągowski, Florian Wydźga, Stanisław Politalski, Norbert Pęczkowski, Józef Węgleński,

²³ AGAD, AKP, sygn. 321, k. 34v. Komisarz K. Wereszczyński do RNN z Warszawy 30 czerwca 1794 r.

²⁴ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 130.

²⁵ Tamże, k. 127. *Wiadomość o diariuszu, czyli dzienniku ks. Porfirego Ważyńskiego od 1780—1804*. „Przegląd Archeologiczny” 1882, s. 31.

Stanisław Wielobycki, Jan Kołaczkowski, Tomasz Rudkowski, Kacper Wereszczyński, Kajetan Żyrzyński, Wincenty Karsza, Józef Suchodołski i Tomasz Wydźga. Mieszczan chełmskich reprezentowali: Jan Krebs, Wojciech Nowicki i Józef Boguchwański, a jedynym duchownym był prezes komisji — biskup Ważyński.

W drugim komplecie wśród komisarzy szlacheckich było ośmiu byłych komisarzy cywilno-wojskowych, jeden senator z czasów Sejmu Czteroletniego (kasztelan chełmski Wojciech Poletyło), pięciu nie pełniło w czasie Sejmu Wielkiego żadnych funkcji, dwóch było komisarzami podatkowymi, a czterech sprawowało urząd sędziów ziemskich. Jeden z nich — Józef Nowicki — uczynił wówczas akces do stanu miejskiego. W czasie konfederacji targowickiej dwunastu z tego składu sprawowało „urzędy” konsyliarzy konfederackich. Dziewięciu z nich pozostawało konsyliarzami w czasie sejmiku grodzieńskiego.

W późniejszym okresie insurekcji dwunastu komisarzy szlacheckich z drugiego kompletu nie sprawowało żadnych funkcji, przy czym dwóch wyjechało do Galicji, a jeden został aresztowany przez władze powstańcze w Chełmie, natomiast czterech zostało powołanych do nowego składu komisji, dwóch zostało sędziami kryminalnymi, jeden — generał majorem ziemiańskim i jeden pułkownikiem.

Warto, jak się wydaje, wspomnieć o osobie prezesa komisji — księdzu Porfirym Ważyńskim — niewątpliwie najbardziej czynnym spośród komisarzy. Urodzony w roku 1730 w rodzinie sędziego ziemskiego oszmiańskiego, wstąpił do zakonu bazylianów i jako członek tego zgromadzenia odbył studia we Włoszech. Do kraju wrócił w roku 1770 i był kolejno: profesorem filozofii w Połocku, prefektem szkoły w Buczaczu, rektorem kolegium bazylińskiego we Włodzimierzu, generałem bazylianów, opatem klasztoru żydzieńskiego, a od roku 1790 biskupem ordynariuszem diecezji chełmsko-bełskiej. Był głośnym kaznodzieją i tłumaczem z języka włoskiego²⁶.

Do końca kwietnia komisje porządkowe nie posiadały jednolitej organizacji, co wywoływało wśród komisarzy częste wątpliwości co do form działania. Wysyłano delegatów do Naczelnika w celu uzyskania instrukcji. Tak też postąpiła komisja chełmska, która 24 kwietnia wysłała dwóch komisarzy — Stanisława Politańskiego i Kacpra Wereszczyńskiego. Delegaci powrócili do Chełma 11 maja przywożąc ze sobą tekst wydanej przez Kościuszkę 30 kwietnia *Organizacji komisji porządkowych* i prawdopodobnie nową listę komisarzy mianowanych przez Naczelnika. Reorganizacji komisji, zgodnie z przepisami *Organizacji komisji porządkowych*, dokonano w Chełmie 12 maja²⁷.

Trzeci — ostatni dłużej działający komplet komisarzy — stanowiło sześciu przedstawicieli szlachty: Kacper Wereszczyński, Antoni Stamirowski, Ignacy Olędzki, Józef Węgliński, Jan Kołaczkowski i Adam Ostroróg, sześciu mieszczan: z Chełma — Jan Krebs i Wojciech Nowicki i z Krasnegostawu — Walenty Sawicki, Antoni Bielawski, Wojciech Lewicki i Stanisław Orłowski. W składzie komisji znalazło się też czte-

²⁶ *Wiadomość o diariuszu...*, s. 30—32, Biografię Ważyńskiego, tytuły wydrukowanych kazań i tłumaczeń z języka włoskiego zamieszcza *Encyklopedia kościelna...* red. przez M. Nowodworskiego. Płock 1910, t. XXX, s. 376—378.

²⁷ *Wiadomość o diariuszu...*, s. 38—39; W. Bartel op. cit., s. 96.

rech duchownych: prezes komisji — biskup Ważyński i trzech księży rzymskokatolickich — kanonik chełmski Józef Komorowski, kanonik smołeński Ignacy Bystrzycki i Alojzy Opiński profesor matematyki w kolegium pijarów w Chełmie.

W komplecie tym znalazło się więc zaledwie czterech ludzi nowych — Adam Ostroróg, który poprzednio nie zajmował żadnych stanowisk i trzech duchowni rzymskokatolicki. Pozostali komisarze mieli za sobą działalność bądź w jednym, bądź w obu kompletach poprzednich. Na uwagę zasługuje tutaj fakt jednakowej liczebności komisarzy szlacheckich i mieszczańskich oraz wprowadzenie znacznej liczby komisarzy duchownych.

Kolejna próba reorganizacji komisji chełmskiej wiąże się z działalnością pełnomocnika Rady Najwyższej Narodowej — Ignacego Krzuckiego, który przebywał w Chełmie od 6 do 8 czerwca i na podstawie głosowania członków sądu kryminalnego przesłał Radzie Najwyższej Narodowej do zatwierdzenia nową listę komisarzy²⁸. Jednakże komisarze ci nie podjęli urzędowania, gdyż po bitwie stoczony 8 czerwca pod Chełmem przez wojska powstańcze — dowodzone przez generała Zajączka — z wojskami rosyjskimi teren działania komisji został zajęty przez nieprzyjaciela.

Komisja podjęła jeszcze na krótko działalność w początkach sierpnia. O jej składzie w tym czasie brak wiadomości. Wiadomo tylko, że obok najbardziej czynnego wówczas komisarza Kacpra Wereszczyńskiego, działało kilku zaledwie komisarzy i że prezes komisji — Ważyński — przebywał w tym czasie w Galicji²⁹.

3. Także w strukturze organizacyjnej komisji chełmskiej w okresie kwiecień—czerwiec dokonano poważnych zmian. Były one rezultatem dostosowywania organizacji terenowych władz powstańczych do ich zadań w czasie insurekcji i stopniowego ujednoczenia działalności poszczególnych komisji przez centralne władze powstańcze.

W początkowym okresie swego działania, aż do wprowadzenia w życie w dniu 12 maja przepisów *Organizacji komisji porządkowych*, magistratura chełmska nie posiadała przepisów dla swej działalności. Przyjęcie krakowskiego *Aktu powstania* nie wyjaśniało wszystkich wątpliwości co do organizacji pracy komisji i wątpliwości te były z pewnością czynnikiem utrudniającym jej działalność. Dopiero 16 kwietnia zaczęto odbywać regularne sesje, przeważnie dwie dziennie: poranną i popołudniową, przy niewielkim na ogół udziale komisarzy. Na sesjach omawiano głównie sprawę zaopatrzenia wojska w prowiant i furazę, podejmowano też uchwały i opracowywano uniwersały³⁰.

Dopiero wprowadzenie w życie przepisów *Organizacji komisji porządkowych* z 30 kwietnia usprawniło pracę komisji chełmskiej. 12 maja, po zaprzysiężeniu „w oczach ludu” nowego składu komisji, dokonano podziału na siedem wydziałów: porządku, bezpieczeństwa, sprawiedliwości, skarbu, żywności, potrzeb wojskowych i instrukcji. Do każdego wydziału przydzielono po dwóch komisarzy, dwaj zaś pozostali (z ogół-

²⁸ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 114—114v i 129.

²⁹ Tamże, k. 204—206.

³⁰ *Wiadomość o diariuszu...*, s. 31—35.

nej liczby szesnastu komisarzy) mieli prawdopodobnie zastępować w razie potrzeby swoich nieobecnych kolegów³¹.

Przewodniczącym komisji został do końca jej istnienia biskup Ważyński. Decyzje podejmowano na posiedzeniach plenarnych, na których też oceniano i kontrolowano pracę poszczególnych wydziałów, a także przygotowywano sprawozdania z działalności komisji, przedstawiane Radzie Najwyższej Narodowej lub Naczelnikowi. Wydziały spełniały rolę organów wykonawczych i opiniodawczych.

Oprócz komisarzy funkcje wykonawcze pełnili także inni urzędnicy, np. ściąganiem podatków zajmował się egzaktor Tomasz Paschalski, który czynność tą sprawował już od czterech lat³². Na omawianym terenie działał też, powołany 3 maja przez Kościuszkę w obozie pod Winiarami, sąd kryminalny, do którego składu mianował Naczelnik czterech sędziów ze szlachty: Piotra Pęczkowskiego, Walentego Suchodolskiego, Stanisława Politalskiego i Antoniego Porębskiego i czterech mieszczan: z Chełma — Jerzego Platona i Józefa Baguchwałskiego i z Krasnegostawu — Jana Husa i Leona Hilla³³. Działał też w ziemi chełmskiej generał major ziemiański, którym Naczelnik mianował Tomasza Wydżgę³⁴.

Jako jedna z pierwszych w kraju powołała komisja chełmska 12 maja dwudziestu dziewięciu rewizorów — urzędników terenowych, którzy mieli podobny zakres uprawnień, jak ustanowieni na mocy uniwersału połanieckiego dozorczy. Do ich obowiązków należało: ogłaszanie uniwersałów w sprawie chłopskiej, propaganda powstania wśród chłopów, kontrola i spis zasobów żywności, furazu i koni na terenie ich okręgu. Zasięg działania poszczególnych rewizorów pokrywał się z granicami parafii³⁵.

4. Działalność komisji przez cały okres jej istnienia podporządkowana była głównemu celowi powstania — walce zbrojnej z nieprzyjacielem. Stąd też na czoło tej działalności wysuwały się sprawy zaopatrzenia wojska, gromadzenie funduszków, organizowanie poboru rekruta i pospolitego ruszenia, i wreszcie propaganda na rzecz insurekcji. Komisja wykonywała rozporządzenia władz centralnych — Naczelnika, Rady Zastępczej Tymczasowej, a potem Rady Najwyższej Narodowej, zaspokajała żądania komend wojskowych i podejmowała własne inicjatywy. Dodać trzeba, że w początkowym okresie — do połowy kwietnia — komendy powstańcze zastępowały często komisję w sprawach zaopatrzenia wojska. Obecność armii powstańczej była, wobec stałego zagrożenia ze strony wojsk nieprzyjacielskich, warunkiem bez którego komisja nie mogła prowadzić jakiegokolwiek działalności. Tak np. wobec wkroczenia, w początkach maja, wojsk rosyjskich na ziemie położone po prawej stronie Bugu, władza komisji chełmskiej nad tymi terenami przestała istnieć³⁶.

³¹ AGAD, AKP, sygn. 321, k. 34v; W. Bartel *op. cit.*, s. 93—96.

³² AGAD, AKP, sygn. 247, k. 420. Raport z wydziału skarbu komisji chełmskiej do RNN z Chełma 8 czerwca 1794 r.

³³ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 130.

³⁴ Tamże, k. 127; T. Korzon *Kościuszkę — biografia z dokumentów wysnuta*. Kraków 1894, s. 313 i 648.

³⁵ W. Bartel *op. cit.*, s. 195—196.

³⁶ AGAD, AKP, sygn. 247, k. 420—420v.

Najwięcej wysiłków poświęciła komisja chełmska sprawom zaopatrzenia wojska i gromadzeniu środków finansowych. Pierwsze kroki w tym kierunku zostały podjęte przez komendy wojskowe jeszcze przed ogłoszeniem powstania w ziemi chełmskiej, kiedy to przejęto od egzaktora chełmskiego kwotę 143 468 złp na cele powstania.

Na podstawie tych materiałów z terenów dóbr polskich Ordynacji Zamojskiej można prześledzić działalność komisji w tej dziedzinie. 10 kwietnia komenda wojsk polskich nakazała zarządcy folwarku turobińskiego dostarczenie z każdego dymu po 8 bochenków chleba, garncu krup, pół korca owsa i 2 pudy siana. Rada Ekonomiczna Ordynacji poleciła zarządcy Babskiemu dokładne wypełnianie zarządzeń powstańczych, zaś w razie niewykonywania świadczeń przez chłopów wydawać zboże i inne żądane produkty z zasobów folwarcznych³⁷. Z 26 kwietnia pochodzą nowe palety, tym razem już komisji chełmskiej, nakazujące wydanie z dymu po 4 garnce owsa, 1 pudzie siana, 2 kwarty krup i 2 sześciofuntowe bułki chleba³⁸. Następne palety komisji do klucza turobińskiego pochodzą z 7 i 10 maja, przy czym jednakże władze Ordynacji stwierdzają, że chłopci nie są już w stanie ponosić świadczeń na rzecz powstania³⁹.

14 kwietnia komisja otworzyła księgę ofiar i rozpoczęła przyjmowanie i wpisywanie do niej dobrowolnych datków okolicznej szlachty i duchowieństwa, które przyniosły komisji znaczną kwotę, przy czym przyjmowano zarówno datki pieniężne, jak i przedmioty ze srebra i złota, a także ofiary w naturze — woły, zboże, gorzałkę, proch itp.⁴⁰

Mimo trudnej sytuacji wynikającej z braku zapasów owsa w Chełmie komisja starała się zrealizować palety wszystkich przebywających na jej terenie oddziałów powstańczych — 22 kwietnia dostarczyła obozującym wojskom 5 tys. bułek, 300 korców owsa i 200 fur siana. 29 kwietnia dostarczyła brygadzie Wyszkwowskiego do Lublina żądane przez nią płótno⁴¹. 2 maja zaopatrzone w żądany furaz brygadę Kopcia, a 14 maja brygadę Wyszkwowskiego⁴².

W maju, wobec trudności z egzekwowaniem podatków, przyjmowano należności w produktach żywnościowych⁴³. Komisja podjęła też zakup ze swoich środków finansowych furazu i żywności, zarówno w ziemi chełmskiej, jak i w kordonie austriackim⁴⁴.

Nowa koncentracja wojsk powstańczych w okolicach Chełma, dokonana w końcu maja, postawiła komisarzy przed trudnym zadaniem zaopatrzenia znacznych sił polskich w prowiant i furazę. Było ono tym trudniejsze, że 18 maja na wieść o przeprowadzeniu się wojsk rosyjskich przez Bug, komisja chełmska przeniosła się do Krasnegostawu, skąd powróciła do Chełma dopiero 28 maja, kiedy nadeszły tu polskie oddziały

³⁷ WAPL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej (dalej AOZ), sygn. 1579, t. I, k. 210. Babski do Rady Ekonomicznej Ordynacji z Turobina 10 kwietnia 1794 r.

³⁸ Tamże, k. 227. Wierzbowski z Turobina do Rady Ekonomicznej.

³⁹ Tamże, t. II, k. 50. Babski z Turobina do Rady Ekonomicznej 12 maja 1794 r.

⁴⁰ *Wiadomość o diariuszu...*, s. 30–32 i 42; T. Korzon *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*. Kraków—Warszawa 1897, t. III, s. 450 i 466.

⁴¹ T. Korzon *Wewnętrzne dzieje...*, t. VI, s. 11.

⁴² *Wiadomość o diariuszu...*, s. 42.

⁴³ AGAD, AKP, sygn. 321, k. 34v.

⁴⁴ AGAD, AKP, sygn. 247, k. 418. Ekspens pieniędzy z kasy egzaktacji chełmskiej.

gen. Haumana i Wedelstaedta, nad którymi komendę objął, przybyły do Chełma 29 maja, gen. Józef Zajączek⁴⁵. Raporty Zajączka, podobnie jak i przybyłego tutaj wcześniej dla zorganizowania pospolitego ruszenia płk. Michała Chomentowskiego, krytycznie oceniają pracę komisarzy, zarzucając im rozpuszczenie pospolitego ruszenia oraz brak przygotowań do obrony, a zwłaszcza brak żywności dla wojska.

Zaalarmowana tymi raportami Rada Najwyższa Narodowa 3 czerwca wysłała do Chełma swego pełnomocnika Ignacego Krzuckiego. Raport Krzuckiego, wysłany z Chełma do Rady Najwyższej Narodowej w dniu 8 czerwca, zawiera ocenę działalności komisarzy chełmskich. Pełnomocnik powołuje się na opinię gen. Zajączka, który „oświadczył, że [komisarze chełmscy] wszystko obiecują, robią co mogą, lecz z nadzwyczajną powolnością. Osobliwie generał milicji obywatel Wydźga przy najlepszym patriotyzmie i uczynionych ofiarach aż do zrujnowania siebie jest nader w temperamencie swoim powolny i opieszaly.”⁴⁶ Tłumaczył też Krzucki, że „spóźnienia które doznawali [...] przypisane być mogą nie chęci obywateli, ale zrujnowaniu przez nieprzyjaciół uczynionemu ogólnemu”⁴⁷. Wiadomość o braku żywności w okolicach Chełma w tym czasie potwierdzają także inne źródła⁴⁸. Trzeba też wziąć pod uwagę, iż był to czerwiec — miesiąc tradycyjnego „przednówka”.

A przecież mimo tych niewątpliwych obiektywnych trudności, już po bitwie pod Chełmem pisał Krzucki o zaopatrzeniu wojska: „furażu dla koni pod dostatkiem, krup i mięsa przyszczupło, sucharów pod dostatkiem niezdatnych, koni do przewozu amunicji mała liczba”⁴⁹.

Od początku swojej działalności rozpoczęła też komisja gromadzenie środków finansowych, przeznaczonych głównie na potrzeby wojska. Wspomniano już o otwarciu księgi ofiar, którą, dla zachęcenia ofiarodawców, odczytywano publicznie na każdej sesji komisji. Pobór podatków pozostawiono w rękach egzaktora Paschalskiego, który przyjmował także produkty żywnościowe od tych podatników, którzy nie byli w stanie opłacić należności gotówką. 12 maja komisja uchwaliła pobór roczny, ustanawiając, wzorem województwa krakowskiego, progresję podatkową. Jako ostateczny termin opłaty poboru i podatku przyjęto koniec lipca. Przerwanie działalności komisji po bitwie chełmskiej, a także trudności przy egzekucji wynikające z wyniszczenia terenu, nie pozwoliły na całkowite ściągnięcie podatków, jednakże w krótkim okresie swej działalności, do 8 czerwca, wydała komisja dla wojska ok. 370 tys. złp⁵⁰. Wydaje się, że egzaktor Paschalski prowadził energiczną i skuteczną działalność. Dla przykładu można tu przytoczyć dane z klucza turobińskiego Ordynacji Zamojskiej, z którego 12 maja wpłacono tytułem podatków sumę 9033 złp⁵¹, a 23 maja z racji progresji dopłacono 8039 złp⁵².

⁴⁵ T. Korzon *Wewnętrzne dzieje...*, t. VI, s. 11; J. Nadzieja *Generał Józef Zajączek. Od Kamiénca do Pragi 1752—1794*. Warszawa 1964, s. 147.

⁴⁶ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 114.

⁴⁷ Tamże.

⁴⁸ *Pamiętniki Jana Drozdowskiego, sztabslekarza pułku Działyńskich*. „Ate-neum” 1883, t. III, s. 249.

⁴⁹ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 122. Krzucki do RNN z Zamościa 9 czerwca 1794 r.

⁵⁰ AGAD, AKP, sygn. 321, k. 34v.

⁵¹ WAPL, AOZ, sygn. 1511, k. 52v. Diariusz percepty i ekspensy.

⁵² Tamże, k. 57v.

19 maja Rada Zastępcza Tymczasowa przysłała do Chełma listę osób aresztowanych przez władze insurekcyjne z poleceniem wzięcia w sekwestr ich dóbr znajdujących się w ziemi chełmskiej. Wykonując to polecenie, komisja chełmska zasekwestrowała dobra rzymskokatolickiego biskupa chełmsko-lubelskiego Wojciecha Skarszewskiego i wyznaczyła dla nich swoich administratorów⁵³. Podobnie postąpiono z dobrami starostwa opalińskiego, które było w posiadaniu Szczęsnego Potockiego. Jedyne hrabstwo lubomskie — własność Ksawerego Branickiego — uniknęło sekwestru, gdyż w tym czasie „nie pozostawało pod zasłoną wojska narodowego”⁵⁴. Znajdujący się w Krasnymstawie skład wina biskupa Skarszewskiego został, na żądanie gen. Haumana, oszacowany i wydany do obozu „dla chorych i osłabionych żołnierzy”⁵⁵. Starania, podjęte przez zarządzającego interesami uwięzionego biskupa, księdza Jana Woronicza, zmierzające do uchylecia sekwestru, nie przyniosły rezultatów⁵⁶.

Interesujący dokument stanowi wykaz wydatków z kasy egzakcji chełmskiej za okres od 11 do 28 maja. Wydaje się, że zasługuje on na przytoczenie w całości, gdyż może świadczyć na jakie cele użytkowała komisja zgromadzone fundusze.

Ekspens pieniędzy z kasy Egzakcji Chełmskiej⁵⁷.

Dnia 11 maja	— starozakonnemu Herszkowi Abramowiczowi za wzięte żelazo	— 1 188 złp
„ 13 „	— obywatelowi Kopciowi wicebrygadierowi Brygady Pińskiej	— 2 000 „
„ 15 „	— obywatelowi Michałowi Węglińskiemu za wzięte woły	— 1 206 „
„ 19 „	— obywatelowi Kułaczkowskiemu za skupienie furazu	— 500 „
[brak daty]	— obywatelowi Zagórskiemu pułkownikowi na żołd dla żołnierzy	— 2 000 „
„ „	— obywatelowi Wydźdze generał majorowi ziemi chełmskiej	— 10 000 „
„ 20 maja	— na skupienie furazu w kordonie	— 1 136 „
[brak daty]	— sądowi kryminalnemu	— 500 „
„ „	— na skupienie żywności	— 3 000 „
„ 28 maja	— na skupienie furazu	— 4 000 „
		in summa — 28 611 złp

Dramatyczne były losy ofiar obywateli chełmskich i kasy egzakcji chełmskiej po przegranej przez powstańców bitwie pod Chełmem. Ufając zapewnieniom gen. Zajączka o tym, że nie ustąpi spod Chełma, członkowie komisji dopiero wieczorem 8 czerwca, wobec niewątpliwej już po-

⁵³ AGAD, AKP, sygn. 247, k. 415. Komisja chełmska do RZT z Krasnegostawu 19 maja 1794 r.

⁵⁴ Tamże, k. 420.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ AGAD, AKP, sygn. 249, k. 212. Woronicz do RNN z Warszawy 5 czerwca 1794 r.

⁵⁷ AGAD, AKP, sygn. 247, k. 418.

rażki i wycofywania się wojsk polskich, rozpoczęli w zamieszaniu i pośpiechu ewakuację kancelarii komisji, sreber i innych, pochodzących z ofiar, kosztowności i kasy poborowej. Część komisarzy zatrzymała się przy obozie gen. Zajączka, inni, a wśród nich prezes komisji Ważyński i pełnomocnik Krzucki, udali się w kordon austriacki. Prezes komisji zdażył uwieźć do Galicji ofiary obywatelskie, które złożył w komorze celnej w Starym Zamościu. Egzaktor Paschalski uratowaną kwotę 43 200 złp przekazał gen. Zajączkowi, natomiast dwaj inni komisarze — Antoni Stamirowski i Józef Węgleński — z sumą 49 250 złp przybyli do Galicji. Kwotę tę następnie przekazał Ważyński, poprzez wysłanników, Radzie Najwyższej Narodowej. Bardziej skomplikowane były losy ofiar. 22 sierpnia 1794 r. Ważyński powrócił z Galicji do Chełma, przywożąc ze sobą część odzyskanych sreber, które w dwa dni później zostały opieczętowane i zabrane przez przebywające już tutaj wojska austriackie. Odchodząc z Chełma, 12 września Austriacy zwrócili Ważyńskiemu cały depozyt, który ten 19 września przekazał przez Karola Węgleńskiego do Wydziału Skarbu Rady Najwyższej Narodowej. Przez cały okres pobytu w Galicji utrzymywał Ważyński, mimo utrudnień ze strony władz austriackich, korespondencję z Kościuszką i Radą Najwyższą Narodową, stosując się do ich poleceń. Już po upadku powstania i przejściu ziemi chełmskiej pod panowanie austriackie, sędziwy biskup — prezes powstańczej magistratury — był kilkakrotnie przesłuchiwany przez urzędników austriackich poszukujących „powstańczego skarbu”⁵⁸.

Jedną z najtrudniejszych spraw w pracy komisji była organizacja poboru rekruta i pospolitego ruszenia. Trudności na jakie tu napotymano były różnorakiej natury. Sami członkowie drugiego kompletu komisji obawiali się uzbrojenia chłopów i formowania z nich oddziałów milicji. Dali temu wyraz w instrukcji w jaką zostali zaopatrzeni delegaci wysłani w kwietniu do Naczelnika⁵⁹. Niemniej jednak rozwinęła komisja chełmska, przy znacznym udziale wojska, ożywioną działalność także i w tym kierunku, która przyniosła znaczne rezultaty.

Pospolite ruszenie zwolowane było w czasie insurekcji w ziemi chełmskiej dwukrotnie — w połowie maja i w początkach czerwca — i odegrało znaczną rolę w działaniach wojennych na tym terenie⁶⁰. Po odejściu za Wisłę korpusu Grochowskiego, kiedy obronę linii Bugu pozostawiono brygadzie Wyszowskiego, 17 maja wojska rosyjskie przepawiły się przez Bug i wówczas to marsz pospolitaków chełmskich, uzbrojonych w kosy i piki, w kierunku Dubienki zdecydował o wycofaniu się Rosjan na prawy brzeg Bugu. Pospolite ruszenie chełmskie, wspólnie z przeprowadzoną tutaj częścią pospolitaków z województwa lubelskiego, liczyło wówczas ok. 3—4 tys. ludzi⁶¹. Prawdopodobnie wiadomość o nadciągających posiłkach polskich i wycofanie się Rosjan za Bug, skłoniły ko-

⁵⁸ Obszerna korespondencja Ważyńskiego z centralnymi władzami powstańczymi, pokwitowania dotyczące wydatków z kasy komisji, zapiski z przesłuchań prezesa komisji przez urzędników austriackich zachowały się w WAPL, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki (dalej ChKKGK), sygn. 11, s. 140—166.

⁵⁹ W. Bartel *op. cit.*, s. 89.

⁶⁰ Opis działań wojennych na tym terenie zawierają prace: D. Tarnasiewicz-Brodowska *op. cit.*; S. Herbst *Między Bugiem a Wisłą 19 V—15 VI 1794 r.* „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1935, porównaj też recenzję tej pracy przez J. Kermisza w „Kwartalniku Historycznym” 1936, s. 346—350.

⁶¹ J. Kowecki *Pospolite ruszenie w insurekcji 1794 r.* Warszawa 1963, s. 162.

misję, która od 18 do 28 maja przebywała w Krasnymstawie, do rozpuszczenia pospolitego ruszenia⁶². Ponowną jego organizację rozpoczęto w końcu maja, kiedy to z zadaniem zorganizowania pospolitego ruszenia przybył do Chełma wysłannik z obozu Kościuszki, płk Michał Chomentowski. W tym samym czasie w okolice Chełma przybywają regularne oddziały wojskowe gen. Haumana i Wedelstaedta, nad którymi komendę obejmuje, przybyły tu 29 maja gen. Zajączek⁶³. 31 maja Zajączek wziął udział w sesji komisji, na której ostro wystąpił z oskarżeniem komisarzy o bezczynność i rozpuszczenie pospolitego ruszenia. Wysłał też raport do Rady Najwyższej Narodowej ze skargą i z żądaniem zastosowania ostrych środków wobec komisarzy. W tym samym dniu na sesji nadzwyczajnej komisja opracowała i rozesała nowe uniwersały zwołujące pospolite ruszenie⁶⁴. 5 czerwca do Chełma przybył pełnomocnik Rady Najwyższej — Ignacy Krzucki — podobnie jak Zajączek i Chomentowski, należący do lewicy powstania. Pełnomocnik nakazał 6 czerwca zarządzenie pospolitego ruszenia, „nie tylko z włościan, ale z obywateli miejskich i szlachty”. Kazał też umieścić w uniwersale groźbę ukarania nieposłusznej szlachty na podstawie dawnych praw o pospolitym ruszeniu oraz zapowiedź „najsurowszych kar” na niechętnych chłopów i mieszczan. Komisja miała też otrzymać pomoc wojskową od generała komendującego zwłaszcza że „okazało się w niektórych wioskach nieposłuszeństwo jej rozkazom”. Żywność dla uczestników pospolitego ruszenia miały dostarczyć dwory⁶⁵.

W rezultacie starań komisji i pełnomocnika w bitwie chełmskiej po stronie powstańców wzięło udział ok. 6 tys. pospolitaków chełmskich i lubelskich, których zresztą głównodowodzący siłami polskimi gen. Zajączek nie potrafił umiejętnie wykorzystać. Bitwa chełmska spowodowała rozsypkę pospolitego ruszenia a Zajączek postanowił pozostawić przy armii regularnej tylko niewielki ich oddział⁶⁶.

Na przykładzie organizacji pospolitego ruszenia na omawianym terenie można prześledzić także inne sprawy, nieraz o znacznie szerszym zasięgu, warunkujące działalność komisji i rzutujące na ostateczne rezultaty tej działalności. Z dużą ostrością rysują się zagadnienia: — postawy szlachty i chłopów wobec powstania; — propagandy i realizacji polityki społecznej powstania, zwłaszcza realizacji postanowień Uniwersału Połanieckiego; — działalności powstańczego wymiaru sprawiedliwości.

Wspomniano już, przy omawianiu zaopatrzenia wojska, o postawie administracji Ordynacji Zamojskiej wobec powstania. Także jej stosunek do poboru rekruta i pospolitego ruszenia można prześledzić na przykładzie klucza turobińskiego. 15 kwietnia rządca tego klucza otrzymał nakaz przysłania do Chełma trzydziestu stróżów z pikami i siekierami do pilnowania magazynu wojskowego, i pięciuset ludzi uzbrojonych w piki, których Ordynacja miała też zaopatrzyć w buty lub wypłacić im po

⁶² Trudno tu zgodzić się ze stwierdzeniem Koweckiego (*op. cit.*, s. 162), że wyjazd komisji do Krasnegostawu oznaczał przerwanie jej prac. Źródła pozwalają stwierdzić, że w czasie pobytu w Krasnymstawie komisja odbywała sesje i prowadziła normalną działalność. Zobacz: AGAD, AKP, sygn. 247, k. 415 i 418.

⁶³ J. Nadziejka *op. cit.*, s. 147.

⁶⁴ Tamże; J. Kowecki *op. cit.*, s. 162.

⁶⁵ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 116. Rezolucja w imieniu RNN.

⁶⁶ J. Kowecki *op. cit.*, s. 174; *Dziennik Józefa Kopcia*. Berlin 1863, s. 40—41.

⁶⁷ WAPL, AOZ, sygn. 1579, t. I, k. 217 i 227.

6 złp za parę butów⁶⁷. Sprawa rekruta i pospolitego ruszenia przewija się w korespondencji zarządcy klucza turobińskiego z Radą Ekonomiczną Ordynacji od połowy kwietnia do pierwszych dni czerwca, przy czym jej ostatecznym rezultatem było wydanie przez Ordynację do początku maja 502 pikinierów, którym wypłacono 3 tys. złp na buty i 30 kantonistów, którzy otrzymali po 15 złp tytułem żołdu. W początkach czerwca Ordynacja otrzymała nakaz wydania rekruta z piątego dymu, przy czym na właściciela dóbr spadał obowiązek zaopatrzenia tych rekrutów w buty i sukmanę. Nakazano też wystawienie z pięćdziesięciu dymów jednego rekruta konnego umundurowanego, z piką i parą pistoletów, przy czym ci rekruci mieli pozostawać „na gruncie”⁶⁸.

Nie można jednak przenosić przychylniej postawy Zamoyskich wobec powstania na ogół szlachty chełmskiej. Już w końcu kwietnia władze Ordynacji zaczynają pertraktować z komendą powstańczą, „aby nie sama tylko Ordynacja ale też i szlachta do wszelkiego ciężaru przykładała się” co stanowiło wyraźną aluzję do bierności okolicznej szlachty⁶⁹. Bardzo ostro ocenia postawę chełmskiej szlachty pełnomocnik Krzucki: „Nieczuli obywatele przystawiający rekrutów przystawiają chorych, ślepych, chromych, zarażonych — tych nazad komenda odsyła, a innych nie przystawiają w nadziei, że wojsko rosyjskie, pokonawszy narodowe, oddawanie zdrowych zasłoni”⁷⁰. Wielu spośród szlachty chełmskiej jeszcze w kwietniu lub maju wyjechało do Galicji i pozostawało tam mimo wezwań komisji do powrotu. „Szlachta na pospolite ruszenie szemrają” — pisał Krzucki — zwłaszcza poddani mieszań, którzy wołą stracić dobra w Polsce niż w Prusach czy Rosji. Poddani galicyjscy tłumaczyli się natomiast obowiązkiem półrocznego mieszkania w Galicji⁷¹. Główny ciężar powstania spadał, wobec takiej postawy szlachty, na chłopów, którzy „przez dostarczanie furazu, transporta rekrutów i pospolite wyprawy, więcej nad zwyczajne panom robocizny są zajęci”⁷².

Działalność propagandową w celu pozyskania chłopów dla powstania rozpoczęła komisja chełmska dość wcześnie. Już w początkach kwietnia biskup Ważyński w liście pasterskim do duchowieństwa greckokatolickiego zzywa kler swojej diecezji do szerzenia wśród wiernych propagandy na rzecz powstania i do materialnego wsparcia powstańców⁷³. Usprawnieniu działalności propagandowej służyła też drukarnia założona w Chełmie 14 kwietnia⁷⁴.

Jako jedna z pierwszych w kraju ogłosiła komisja chełmska postanowienia Uniwersału Połanieckiego, ustanawiając 12 maja 29 rewizorów — urzędników, którzy postanowienia te mieli wprowadzać w życie⁷⁵. O ich działalności, niestety, nic nie wiadomo. Gen. Zajączek stwierdza w raporcie do Rady Najwyższej Narodowej z końca maja, że „w Chełmskim uniwersały o pańszczyźnie ledwo gdzie czytano”⁷⁶. Opinię Zajączka po-

⁶⁸ Tamże, t. II, k. 50—54 i 90.

⁶⁹ R. Orłowski *op. cit.*, s. 175.

⁷⁰ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 114v.

⁷¹ Tamże, k. 123—124. Raport Krzuckiego do RNN z Zamościa 9 czerwca 1794 r.

⁷² Tamże, k. 114.

⁷³ WAPL, ChKGK, sygn. 1162, k. 31—33.

⁷⁴ *Wiadomość o diariuszu...*, s. 30.

⁷⁵ W. Bartel *op. cit.*, s. 96.

⁷⁶ AGAD, AKP, sygn. 252, k. 195.

⁷⁷ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 114.

twierdza Krzucki⁷⁷. Wydaje się jednakże, że działalność komisji w tej dziedzinie nie była całkowicie bezowocna, jak to przedstawiają wymienieni działacze jakobińscy. Otóż uniwersał komisji chełmskiej z 3 sierpnia nakazywał szlachcie ponowne zmniejszenie pańszczyzny, zwiększonej po wkroczeniu wojsk rosyjskich „z powodów potrzeby zebrania zboża, czyli innych jakowych uwag”⁷⁸. Ponowne, a więc poprzednio ulgi w pańszczyźnie prawdopodobnie chłopci otrzymali. Nie zmieniało to jednakże faktu, że główny ciężar powstania — utrzymanie wojska, dostarczenie rekruta, udział w pospolitym ruszeniu — ponosili chłopci. Źródła świadczą o nieprzychylnym raczej stosunku chłopów do powstania. Na przykładzie dóbr ordynackich można ustalić przyczyny takiego stanu rzeczy. Oto fragment raportu jednego z dozorców z terenu sąsiadującego z powiatem krasnostawskim, a leżącego już w województwie lubelskim, klucza gorajskiego: „Oficjaliści tu wszyscy państwa Ordynacji Zamojskiej nie chcą respektować zarządzeń władz powstańczych, wszystkie ciężary przerzuca się na barki włościan, [...] przeto też każdy włościanin traci ochotę do wspólnego ratunku ojczyzny”⁷⁹. Zarząd dóbr nakazywał jako rekrutów oddawać przede wszystkim „ludzi wolniejszych, próżniaków i parobków”, a wreszcie gospodarzy „z gruntów pomniejszych”⁸⁰ i proponował aby wojska powstańcze same wybierały rekruta, albowiem w Czernięcinie chłopci chcieli zabić rządcę folwarku, który przeprowadzał pobór, natomiast w Batorzu podpalili folwark. Aby uniknąć poboru, chłopci uciekali do lasów i tam tworzyli uzbrojone grupy. Nie bez wpływu na taką postawę chłopów była też obecność w pobliżu wojsk rosyjskich, grozących zemstą⁸¹.

Niewiele można powiedzieć o powstańczym wymiarze sprawiedliwości na tym terenie. Powołany przez Kościuszkę 3 maja sąd kryminalny nie przejawiał szerszej działalności. Także wydział sprawiedliwości komisji chełmskiej doczekał się nagany pełnomocnika Krzuckiego za to, że aresztowani nie byli dotychczas przesłuchiwani i że mieli wszelką swobodę porozumiewania się⁸². Energiczne zalecenia Krzuckiego, zmierzające do usprawnienia działalności sądu kryminalnego i wydziału sprawiedliwości, nie zostały już wprowadzone w życie.

Bitwa chełmska, stoczona 8 czerwca i wkroczenie wojsk rosyjskich, kładzie kres działalności komisji chełmskiej. Część komisarzy pozostała przy obozie wojsk polskich, które zresztą wkrótce po bitwie wycofały się z ziemi chełmskiej, pozostali — wśród nich prezes komisji Ważyński i pełnomocnik Krzucki — udali się do Galicji — do Zamościa, potem do Lwowa, skąd zarówno Krzucki, jak i Ważyński, mimo szynkan ze strony władz austriackich, utrzymywali stały kontakt z Radą Najwyższą Narodową, licząc na wyzwolenie ziemi chełmskiej i na wznowienie działalności komisji. Jeden z najbardziej czynnych komisarzy — Kacper Wereszczyński — znalazł się w Warszawie i w raportach złożonych 16 i 19 lipca, zwracał się do Rady Najwyższej Narodowej aby ta nakazała

⁷⁸ J. K o w e c k i *Uniwersał Połaniecki i sprawa jego realizacji*. Warszawa 1957, s. 79.

⁷⁹ AGAD, AKP, sygn. 247, k. 404. Komisja lubelska do RNN z Lublina 10 sierpnia 1794 r.

⁸⁰ WAPL, AOZ, sygn. 1579, t. I, k. 222. Nieco szerzej o postawie chłopów Ordynacji wobec powstania R. Orłowski *op. cit.*, s. 174—178.

⁸¹ WAPL, AOZ, sygn. 1579, t. I, k. 219.

⁸² AGAD, AKP, sygn. 247, k. 419 i sygn. 253, k. 114.

komisarzom powrót do Chełma i podjęcie działalności⁸³. W uchwale podjętej 21 lipca Rada nakazuje komisji niezwłoczne zebranie się i podjęcie prac. 24 lipca Kościuszko wysłał nowego pełnomocnika — Mikołaja Tomaszewskiego — z poleceniem reaktywowania komisji chełmskiej⁸⁴. Prawdopodobnie z Tomaszewskim wyjechał z Warszawy komisarz Wereszczyński. Wprawdzie pełnomocnik dotarł tylko do Lublina, to jednak Wereszczyński zebrał w Chełmie kilku komisarzy i podjął na nowo prace komisji. 3 sierpnia wydany został uniwersał, który zawiadamia o podjęciu czynności przez komisję chełmską, o zbieraniu podatków i poboru, o poborze rekruta oraz nakazuje przestrzeganie postanowień Uniwersału Połanieckiego wobec chłopów i realizację wszystkich dawniej ogłoszonych postanowień komisji⁸⁵. Jednakże już następna wiadomość z Chełma, z 5 sierpnia, mówi o zbliżaniu się wojsk rosyjskich i o rozjechaniu się komisji⁸⁶.

22 sierpnia wrócił do Chełma Ważyński, ale działalności komisji nie był już w stanie wznowić. Przebywali tu Austriacy, którzy zresztą przysłali specjalnego oficera do pilnowania osoby prezesa komisji chełmskiej⁸⁷. Wprawdzie Austriacy zaczęli się wycofywać i nawet udało się jeszcze Ważyńskiemu przesłać do Warszawy resztę ofiar obywatelskich, to jednak powstanie na tym terenie nie zostało wznowione, mimo że w okolicy pojawiały się jeszcze niewielkie oddziały polskie, prowadzące na własną rękę pobór rekruta. W październiku wkroczyły oddziały rosyjskie, a w końcu tego miesiąca do Chełma dotarła wiadomość o klęsce Kościuszki pod Maciejowicami. Jeszcze tylko w listopadzie ukrywał się w Chełmskiem — po ucieczce z Warszawy — Kołłątaj⁸⁸, a w aktach ziemskich używano wprowadzonej przez insurekcję formy „obywatel” w odniesieniu do osób wszystkich stanów⁸⁹.

Szczupłość i fragmentaryczność, a także duże rozproszenie źródeł, w poważnym stopniu utrudnia pełne przedstawienie działalności komisji chełmskiej. Ostateczne rezultaty tej działalności — zaopatrzenie wojsk powstańczych działających na tym terenie, dwukrotna mobilizacja popołitego ruszenia, zgromadzenie znacznych środków finansowych przekazanych na cele powstańcze — skłaniają do podjęcia polemiki ze zbyt ostrymi, jak się wydaje, sądami, ferowanymi zarówno przez współczesnych, uczestników insurekcji (głównie Zajączka), jak i przez późniejszych

⁸³ AGAD, AKP, sygn. 321, k. 53.

⁸⁴ APK, t. I, s. 465—466 i t. II, s. 374.

⁸⁵ *Uniwersał względem opłaty i podatków, egzamina kwitów oddania rekruta z pięciu i 50 dymów, przywrócenie ulgi włościanom i dozwolonych tymże uczynienia dobrodziejstw, przygotowania żywności dla wojska, wykonania wszystkich urzędzeń Komisji dawniej ogłoszonych*. Druk współczesny.

⁸⁶ AGAD, AKP, sygn. 253, k. 204—206. Pełnomocnik Tomaszewski do RNN z Lublina 5 sierpnia 1794 r.

⁸⁷ WAPL, ChKGK, sygn. 11, s. 142.

⁸⁸ W. Tokarz *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja (1794—1812)*. Kraków [b. d.], s. 136—139 i 145.

⁸⁹ WAPL, Ks. z. krasnostawskie, sygn. 19852, bez paginacji, zapisy od 30 lipca do 12 listopada 1794 r.

badaczy dziejów powstania w ziemi chełmskiej⁹⁰. Zwłaszcza jeśli się weźmie pod uwagę sytuację w jakiej przez cały czas działała komisja chełmska — stałe zagrożenie ze strony wojsk nieprzyjacielskich, ogólne wyczerpanie gospodarcze okolicy, okres „przednówka”, utrudniający zaopatrywanie wojska w żywność i niechętną na ogół postawę szlachty i chłopów, a wreszcie krótki — dwumiesięczny zaledwie okres działalności komisji — to wydaje się, że rezultat pracy komisarzy chełmskich i ich wkład do dzieła powstania był poważny i raczej współmierny do istniejących możliwości. Ukształtowany już w czasie insurekcji ostatni komplet komisarzy chełmskich, ze znacznym udziałem przedstawicieli miast, skupiał ludzi, którzy na ogół mieli za sobą działalność polityczną w okresie Sejmu Wielkiego i którzy za swoją działalność już w czasie powstania, doczekali się, obok ocen krytycznych, także pochwał ze strony naczelnych władz powstania⁹¹. Także polityka społeczna insurekcji wobec chłopów przyniosła w ziemi chełmskiej pewne skutki, chociaż były one sprzeczne z dążeniami komisji. Powstanie kościuszkowskie ożywiło walkę klasową chłopów na tym terenie, co poświadczają liczne przykłady z obszarów Ordynacji Zamojskiej⁹².

ХЕЛМСКАЯ КОМИССИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ПОРЯДКА В ПЕРИОД КОСТЮШКОВСКОГО ВОССТАНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы создания, состав, организация, а прежде всего деятельность местного органа власти и период восстания под руководством Костюшко — комиссии общественного порядка, созданной на территории Хелмской земли в её границах, существовавших до раздела Польши.

Хелмская земля одна из первых, уже в апреле 1794 года присоединилась к восстанию. На состоявшемся в этот день съезде местной шляхты и мещан была создана комиссия общественного порядка.

Состав этой комиссии изменялся три раза: в апреле и мае 1794 г. После битвы повстанческих войск с русскими войсками 8 июня 1794 года под Хелмом, находившаяся под контролем комиссии общественного порядка территория оказалась в руках неприятеля, а некоторые из её комиссаров или уехали в Галицию или отступили с войсками восставших. Общественная комиссия прекратила свое существова-

⁹⁰ Porównaj oceny: J. Zajaczka *Historia rewolucji polskiej w roku 1794*. Warszawa—Lwów 1907, s. 44; S. Herbst *op. cit.*, s. 95; J. Koweckiego *Pospolite ruszenie...*, s. 174; D. Tarnasiewicz-Brodowskiej *op. cit.*, s. 194. Przychylniej oceniają działalność komisji chełmskiej: T. Korzon *Wewnętrzne dzieje...*, t. VI, s. 11; J. Kermisz *Lublin i Lubelskie...*, s. II i tegoż cytowana recenzja pracy S. Herbst, s. 348 oraz W. Bartel *op. cit.*, s. 195.

⁹¹ Zobacz: List Kościuszki do Ważyńskiego z 9 maja 1794 r. *Wiadomość o diariuszu...*, s. 30—39 oraz ocena RNN z 11 czerwca 1794 r., APK, t. I, s. 292.

⁹² R. Orłowski *op. cit.*, s. 178.

ние, хотя её отдельные члены, а особенно её председатель — Хелмский греческо-католический бискуп Порфирий Скрабек-Важиньски, поддерживал связи с руководством восстания. Комиссия возобновила свою деятельность, правда, на непродолжительное время и не в полном составе в начале августа 1794 года, однако, повторное занятие этих территорий русскими, а потом австрийскими войсками, прекратило деятельность повстанческой власти на Хелмской земле.

Центральное руководство восстания осуществляло как персональные, так и организационные изменения в комиссии, связанные с унифицированием деятельности всех общественных комиссий.

Несмотря на трудные условия, в которых приходилось работать комиссии: довольно значительная хозяйственная разруха, постоянная угроза со стороны неприятеля, а также несмотря на очень короткий (2 месяца) период существования повстанческой власти на этой территории, деятельность комиссии была довольно плодотворной. Благодаря деятельности комиссии происходило регулярное снабжение повстанческой армии продовольствием и фуражом, сбор и передача на цели восстания больших денежных сумм, а также двукратный (в мае и июне) созыв народного ополчения.

COMMISSION D'ORDRE FORMÉE À CHEŁM ET L'INSURRECTION DE KOŚCIUSZKO

R é s u m é

L'article présente la formation, la composition, l'organisation et surtout l'activité d'un organe régional du pouvoir des insurgés dans la période de l'insurrection de Kościuszko, à savoir la commission d'ordre formée dans la région de Chełm dans ses limites d'avant les partages. Cette région avait été la première qui ait adhéré à l'insurrection. Le 6 avril 1794, au congrès de la noblesse et de la bourgeoisie des localités environnantes, on a convoqué une commission d'ordre. Sa composition était encore deux fois changée, en avril et en mai 1794. Après la bataille ayant eu lieu près de Chełm le 8 juin de la même année, toute la région d'activité de cette commission s'est trouvée entre les mains de l'ennemi, et les commissaires particuliers sont partis en Galicie ou bien se sont retirés avec les troupes des insurgés. La commission de Chełm a cessé d'exister, bien que ses membres particuliers, et surtout son président, Porfiry Skarbek Ważyński, l'évêque gréco-catholique de Chełm, ait maintenu en Galicie le contact avec les autorités dirigeantes de l'insurrection. Au début d'août 1794 la commission a renouvelé son activité, mais pour une brève période et avec la participation de certains de ses membres seulement; l'invasion nouvelle des armées russes et ensuite autrichiennes sur ce territoire a mis fin à l'activité du pouvoir des insurgés dans la région de Chełm.

À côté des changements dans le personnel, la commission subissait

aussi des changements d'organisation liés avec l'unification de l'activité de toutes les commissions d'ordre, faite par les autorités centrales de l'insurrection.

L'activité de la commission de Chełm se concentrait au problème le plus important pour l'insurrection, à savoir celui de la lutte armée contre l'ennemi, et comprenait avant tout le ravitaillement de l'armée, l'accumulation des ressources pécuniaires, l'organisation de l'arrière-ban et la propagande parmi la population au profit de l'insurrection. Malgré les conditions très difficiles, dues à la destruction économique considérable dans la région de Chełm et la menace constante de la part de l'ennemi, et malgré la période de deux mois, donc assez courte, de l'existence du pouvoir insurrectionnel sur ce territoire, l'activité de la commission avait des résultats importants, tels que: le ravitaillement en vivres et en fourrage des armées des insurgés qui y étaient concentrés deux fois, la collecte et la remise d'importantes sommes d'argent pour les besoins de l'insurrection et la convocation, en mai et en juin, de l'arrière-ban.